

Jan Amos Comenius

Engel van de vrede
Angelus pacis

Hertaling, annotaties en nawoord
door H.E.S. Woldring

DAMON

Inhoud

Engel van de vrede	7
Verantwoording	71
Nawoord: Comenius' weg naar de vrede	75
1. <i>Missie van een oorlogsvluchteling</i>	75
2. <i>Voorwaarden voor een duurzame vrede</i>	77
3. <i>Vorbereidend inzicht</i>	83
4. <i>Comenius' theorie van de vrede</i>	87
Register	89

Engel van de vrede

spreekt tot de
Engelse en Nederlandse vredesgezanten
die naar Breda zijn afgevaardigd
om van daaruit naar alle christenen in Europa
en vervolgens naar alle volken van de hele wereld
te worden gezonden,
met de oproep om zich in te houden en voortaan geen oorlog
meer te voeren,
en om plaats te maken voor de vredevorst Christus,
die aan alle volken de vrede wil verkondigen.

Mei, 1667.

Hooggeachte gezanten
van koningen en republieken,
die nu voor het oog van de wereld
in Breda bij elkaar bent,
ik groet u!¹

1. Zijn zij die u hier naartoe hebben gestuurd misschien goden op aarde? Ja, in de termen van hemelse bestuurders zijn zij dat inderdaad (Exodus 22: 28 en Psalm 82: 6). En noemt men u hun gezanten of engelen? Ja, dat is inderdaad de titel waarmee God u heeft willen eren, zoals de profeet Jesaja spreekt over vredesgezanten als *engelen van de vrede* (Jesaja 33: 7). Wees er dan blij mee dat u zo geëerd wordt, en dat u een plaats hebt gekregen onder de engelen die als gezanten van de hemel de bescherming van de wereld is toevertrouwd. Zij zijn het die bij de geboorte van de vrededorst Christus het hemelruim vulden met hun gezang: ‘Eer aan God in de hoogste hemel en vrede op aarde voor alle mensen die van goede wil zijn.’² Wees toch blij!

-
- 1 Met de titel *Engel van de vrede* bedoelt Comenius letterlijk een engel: een gezant van de hemel of een goddelijke gezant die hij sprekend opvoert. Deze engel spreekt tot de afgevaardigden of gezanten die in Breda bijeen zijn en die hij ook engelen van de vrede noemt overeenkomstig hun titel (zie § 1, 2, 4, 27, 58, 60). Bovendien noemt Comenius zichzelf ook een engel van de vrede (zie § 2, 5).
- 2 De term vrededorst wordt gebruikt door de profeet Jesaja in het naar hem genoemde Bijbelboek in het Oude Testament (Jesaja 9: 5-6). De profeet kondigt de komst aan van deze vrededorst als de Messias (gezalvde) of de ultieme verlosser van Israël en van de hele wereld. Na de geboorte van Jezus zong een koor van engelen over de te verwachten vrede op aarde ‘voor alle mensen die van goede wil zijn’. Comenius citeert het evangelie van Lucas (2: 13-14, in het Nieuwe Testament) waarschijnlijk uit de Vulgaat, een Latijnse Bijbelvertaling. In deze vertaling komen in Lucas 2: 14 de woorden voor: ‘*bonae voluntatis*’ (goede wil), die in dit verband waarschijnlijk niet betekenen ‘mensen van goede wil’, maar ‘een goede wil voor de mensen’. Waarschijnlijk moet men de desbetreffende zin als volgt lezen: ‘vrede op aarde voor mensen die de wil tot het goede hebben ontvangen’ (of ‘mensen van het welbehagen’ of ‘mensen van Gods goede wil’). Derhalve kan men Lucas 2: 14 ook als volgt vertalen: vrede op aarde ‘in de mensen een welbehagen’ (*Statenvertaling*) of ‘voor alle mensen die God liefheeft’ (*Nieuwe Bijbelvertaling*). De formuleringen ‘vrede voor alle mensen die van goede wil zijn’, ‘vrede op aarde in de mensen een welbehagen’ en ‘vrede

Ook u hoort tot de gezanten van de vrededorst die naar alle volken zijn boodschappers stuurde met onder andere deze opdracht: ‘Als jullie een huis binnengaan, zeg dan eerst: “Vrede voor dit huis!”’ (Lucas 10: 5). Als u in Nederland bent, zeg dan op uw beurt: ‘Vrede voor dit land!’ En voeg eraan toe: ‘Vrede ook voor andere christenvolken! Vrede voor de hele wereld!’ Laten wij hopen dat overal waar mensen van goede wil bestaan zullen antwoorden: ‘Welkom zijn zij die goed nieuws verkondigen en die vrede brengen’ (Romeinen 10: 15).³

2. Wij weten uit de goddelijke openbaring in de Bijbel dat de engelen met elkaar in gesprek gaan en elkaar dienen. Daarom zult u, engelen van de vrede, toestaan dat ook een ander – waar hij door de wil van God ook vandaan moge komen – als vredesengel u in bescheidenheid enkele adviezen voor de vrede komt geven. Hij zal u vooral herinneren aan het woord van Jezus: ‘*Gelukkig de vredestichters!*’⁴ Inderdaad, gelukkig zult u zijn als door uw inspanningen deze twee gelukkige volken, *Engelsen en Nederlanders*, naar de wil van God, hun relaties als burens, en hun eeuwenoude verwantschap in liefde en eensgezindheid kunnen herstellen! Naburige volken zullen zich erover verheugen en elkaar ermee gelukwensen. Vooral omdat hun inwoners als gevolg van de oorlog veel schade hebben ondervonden; zij hebben eronder geleden!

Hooggeachte gezanten! Wat zult u zich ongelukkig voelen, als u weer uit elkaar zou gaan zonder iets te hebben bereikt. Dan zou u allen die zo vurig verlangen naar vrede, redenen geven om te klagen

op aarde voor alle mensen die God liefheeft’ zijn aan elkaar verwant, omdat zij vertalingen zijn van het Latijnse ‘*bonae voluntatis*, en van de daaraan ten grondslag liggende Griekse tekst. De door Oosterhuis gekozen vertaling van Comenius’ Latijnse tekst is niet verrassend, omdat Oosterhuis de *Tsjechische Bijbel* van de Boheems-Moravische Broedergemeenschap kende (ook wel de *Kralicer Bijbel* genoemd, verschenen tussen 1579 en 1594), waarin gesproken wordt over ‘vrede op aarde en een goede wil voor alle mensen’. Comenius was vanaf zijn kinderjaren vertrouwd met deze Tsjechische Bijbelvertaling.

3 Comenius verwijst naar de brief aan de Romeinen in het Nieuwe Testament van de Bijbel. Dit Bijbelboek staat op naam van de apostel Paulus (ca. 5-65 n.Chr.).

4 Dit is een citaat uit Jezus’ Bergrede, in het evangelie van Matteüs 5: 9, in het Nieuwe Testament van de Bijbel.

en in bitter huilen uit te barsten. Omdat alles en iedereen bij deze oorlog zijn betrokken geraakt, zullen hele volken, ja, de hele wereld zal zich bij deze klacht aansluiten en met Jesaja zeggen: 'De wegen liggen verlaten, op de paden bevindt zich niemand meer. Verdragen worden verbroken, getuigen niet meer geloofd, geen mens staat nog in achting. Het land verdroogt en verdort, de Libanon is onteerd en verwelkt; de Saron is een wildernis geworden' (Jesaja 33: 8-9).⁵

Heeft de God van vrede zelf ook redenen om te klagen over de onverzoenlijkheid van de mensen? Ook al zijn zij sterfelijk, zij maken hun haat tot iets onsterfelijks. Zij hebben alleen maar aandacht voor het kwaad, en zij aarzelen niet om onschuldig bloed te vergieten. Hun gedachten worden beheerst door ideeën van onrecht, en hun levensweg is vol bedrog en verderf. 'De weg van de vrede kennen ze niet', omdat zij in hun manier van leven geen onderscheid kennen tussen recht en onrecht.⁶ Zij bewandelen kronkelpaden, zodat wie daar langs gaat de vrede niet leert kennen. 'Daarom blijft het recht ver van ons ... Wij hopen op licht, maar het is duister, op een sprankje licht, maar we dolen in het donker' (Jesaja 59: 8-9). En zo worden onze wandaden tegenover de Heer steeds groter. Onze zonden getuigen tegen ons; wij zijn leugenaars tegen de Heer en keren God de rug toe (Jesaja 59: 10-13). Dan wordt God wel gedwongen om uit te roepen: 'Nu zal ik opstaan, ... nu zal ik mij trots verheffen, fier richt ik mij op. Jullie zijn zwanger van dor gras en wat jullie baren is kaf; jullie geest is een vuur dat jullie zelf verteren zal. De volken zullen branden als in een kalkoven, in vlammen opgaan als weggekapte doornstruiken' (Jesaja 33: 10-11).

3. Hooggeachte gezanten! Van u verwachten wij echter met vertrouwen iets beters, iets dat vrede brengt (Hebreeën 6: 9). En als wij

5 Libanon is het destijds welvarende land aan de Middellandse Zee, ten noorden van Israël. Saron is de vruchtbare kustvlakte van Israël. Dramatisch is de beschrijving van Jesaja, dat het welvarende Libanon zal worden onteerd (het zal zich schamen en verwelken), en dat het vruchtbare Saron een wildernis zal worden. Als deze gebieden, die de spreekwoordelijke betekenis hebben van welvaart en vruchtbaarheid, wegwijnen en verwilderen, dan is dat een enorme omwenteling.

6 Jesaja 59: 8.

Verantwoording

Ter bevordering van de vredesbesprekingen in Breda in 1667, publiceerde de vermaarde filosoof en pedagoog Jan Amos Comenius (1592-1670) in mei van dat jaar zijn traktaat *Angelus Pacis*, ofwel *Engel van de vrede*. Comenius wilde met dit in het Latijn opgestelde document invloed uitoefenen op de onderhandelaars en hen aanmoedigen om op korte termijn tot een langdurige en goede vrede te komen. Dit was vermoedelijk geen zinloze missie, aangezien Comenius in de zeventiende eeuw bekend stond als een geleerde met een internationale reputatie, wiens mening door velen werd gerespecteerd.

In onze tijd wordt Comenius met name gewaardeerd vanwege zijn vernieuwende inzichten op het terrein van onderwijs en opvoeding, die niet alleen destijds baanbrekend waren, maar ook tegenwoordig nog actueel zijn. In Nederland, in zijn geboorteland Tsjechië en in veel andere landen worden zijn boeken nog steeds bestudeerd.

Met zijn vertaling van *De engel des vredes* uit het Latijn heeft de heer R.A.B. Oosterhuis een prestatie geleverd die grote waardering verdient.¹ Sinds het jaar waarin deze vertaling verscheen, 1931, is dit vredestraktaat van Comenius binnen het bereik van Nederlandse lezers gekomen. Toch bestaat tussen 1931 en vandaag een afstand in de tijd van ruim 85 jaar, die het lezen van dit traktaat bemoeilijkt. De herdenking van 350 jaar Vrede van Breda in 2017 is een goede aanleiding om de tekst van Comenius' traktaat in hedendaags en begrijpelijk Nederlands te hertalen, en met een toelichting in de voetnoren en in het nawoord opnieuw uit te geven.

Een hertaling is een vorm van vertalen van een oude tekst in een verstaanbare taal. Oosterhuis wilde in zijn vertaling zo dicht

1 R.A.B. Oosterhuis (1884-1972), huisarts in Amsterdam, was getrouwd met een Tsjechische vrouw. Beiden hadden veel belangstelling voor het werk van Comenius. Hij heeft Nederlandse vertalingen van enkele boeken van Comenius en verscheidene publicaties over hem op zijn naam staan.

mogelijk bij de Latijnse tekst van Comenius blijven. Het gevolg was dat hij vaak lange zinnen samenstelde, die met tussenzinnen en verscheidene bijzinnen ingewikkelde constructies opleverden. Ook het gebruik van het Nederlands van rond 1930 maakt zijn vertaling voor tegenwoordige lezers moeilijk verstaanbaar. Enerzijds gaf het hertalen mij de vrijheid om stijl en woorden te kiezen die bij onze tijd passen, anderzijds voelde ik mij gebonden aan de argumentatie en betoogtrant van Comenius' traktaat. Ook al heb ik lange zinnen in stukken geknipt, desondanks heb ik ernaar gestreefd om Comenius' gedachtegang zo volledig en genuanceerd mogelijk weer te geven.

Van de lezer van dit hertaalde traktaat wordt weinig of geen voorkennis verwacht. Historische, kerkelijke of godsdienstige kennis is niet vereist. In de voetnoten geef ik de annotaties die nodig zijn om het betoog van Comenius te kunnen volgen.

Comenius had aan de universiteiten in Herborn en Heidelberg theologie gestudeerd, maar al tijdens zijn studie had hij zich breder georiënteerd, en daarna zich ontwikkeld tot een gezaghebbend filosoof en pedagoog. In al zijn boeken zijn de invloeden van de theologie, filosofie en pedagogiek te herkennen – invloeden die elkaar in onderlinge wisselwerking voordurend hebben versterkt. Zo is hij in zijn boeken over onderwijs en politiek ook als theoloog herkenbaar, terwijl hij in zijn filosofische beschouwingen ook bezig is als pedagoog. In zijn traktaat over de vrede is hij niet alleen te herkennen als diplomaat, maar ook als volksoepvoeder en theoloog. Zo illustreert hij zijn betoog met veel Bijbelfragmenten.

Voor het weergeven van Bijbelcitaten heb ik meestal gebruik gemaakt van de *Nieuwe Bijbelvertaling* (2004). De annotaties in de voetnoten zijn grotendeels ontleend aan de *Studiebijbel van de Nieuwe Bijbelvertaling* (2008). Deze edities zijn uitgebracht door het Nederlands Bijbelgenootschap en de Katholieke Bijbelstichting in samenwerking met hun Vlaamse partnerorganisaties. Een enkele keer heb ik gebruik gemaakt (zoals in de desbetreffende voetnoten wordt vermeld) van de *Nieuwe vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap* (1951) en van de *Statenvertaling* (editie 1657, die een herziening is van de editie 1637).

Nawoord

Comenius' weg naar de vrede

1. Missie van een oorlogsvluchteling

Eind mei 1667 reisde Jan Amos Comenius naar Breda. Hij was goed geïnformeerd en wist dat de vredesconferentie die een eind moest maken aan de tweede Nederlands-Engelse oorlog, omstreeks 1 juni zou beginnen. De gezanten van Engeland en de Nederlanden, en ook die van enkele andere bij de oorlog betrokken landen zoals Frankrijk, Zweden en Denemarken, waren in Breda aangekomen. Comenius had naar deze conferentie toegeleefd. Hij had een vredestraktaat geschreven, *Angelus pacis*, dat pas in druk was verschenen, en waarvan hij een aantal exemplaren meenam om die aan de gezanten te overhandigen. Hij was een man die vervuld was van een missie – hij wilde een bijdrage leveren aan het tot stand komen van de vrede. En hij wist waarover hij sprak.

Als jongen van dertien had hij in 1605 bij een inval van Hongaarse troepen in Tsjechië zijn leven kunnen redden door de bossen in te vluchten. Lopend was hij ontkomen naar veiliger gebieden in het zuiden van Moravië, het oostelijk deel van Tsjechië. Hij was alleen, zijn ouders en twee zusjes waren kort na elkaar aan de pest bezweken. Als wees was hij opgenomen in het gezin van zijn tante in Strážnice, in het zuiden van Moravië, maar lang had het vanwege de Hongaarse inval niet geduurd. Later, na het uitbreken van de Dertigjarige Oorlog in 1618, werd hij als protestant slachtoffer van geloofsvervolgingen. In de stad Fulnek, in het oosten van Moravië, waar hij predikant was van de Boheems-Moravische Broedergemeenschap, en rector van de Latijnse school, ging in 1622 zijn huis met bijna al zijn boeken in vlammen op. In de bossen in het noorden van het land was hij van de ene schuilplaats naar de andere getrokken. Daar hoorde hij dat kort na zijn vlucht uit Fulnek zijn vrouw en hun twee jonge kinderen aan de pest waren overleden. De geloofsvervolging had hem in 1628 gedwongen om Tsjechië te verlaten. Gedurende vele jaren kon hij een veilig heenkomen vinden in de Poolse stad

Leszno. Een burgeroorlog in Polen maakte aan dit verblijf echter een eind. In 1656 moest hij voor de tweede keer meemaken dat zijn huis en bibliotheek door brand werden verwoest. Na enige omzwervingen was hij in dat jaar in Amsterdam terechtgekomen. Een bijdrage leveren aan het realiseren van vrede – het was hem op het lijf geschreven!

Zo ging de 75-jarige Comenius gewapend met de *Engel van de vrede* naar Breda. Het thema van dit traktaat had hij ontleend aan de profeet Jesaja (59: 8): ‘De weg van de vrede kennen ze niet’. Hij wilde proberen een begaanbare weg naar de vrede zichtbaar te maken. De weg die Machiavelli had gewezen liep volgens hem dood. Machiavelli verdedigde het sluiten van vrede door middel van het gebruik van dominante overheidsmacht zonder restricties, eventueel met gebruikmaking van leugen en bedrog. Comenius stond kritisch tegenover deze visie op de overheid. Volgens hem had de overheid vooral de morele plicht om een oorlog zo spoedig mogelijk te beëindigen en een duurzame vrede tot stand te brengen.¹ Hij omschrijft vrede als ‘een op een bepaalde orde gebaseerde toestand van rust van de dingen, zodat alles onbedreigd bestaat. Het gaat dus om drie punten: 1) de dingen bevinden zich in een toestand van rust, 2) die is gebaseerd op een bepaalde orde die 3) bestaanszekerheid voortbrengt.’² De strekking van deze omschrijving van vrede, evenals die van de *Engel van de vrede*, gaat verder dan vrede als een situatie van bestaanszekerheid bij afwezigheid van oorlog (een negatieve vrede). Comenius heeft een bestaanszekerheid voor ogen op basis van een duurzame vrede die – nationaal en internationaal – alleen kan worden bereikt door middel van een orde van recht en rechtvaardigheid, en die dient om rust en algemeen welzijn te realiseren.³

Comenius wilde geen vrede tot elke prijs. Volgens hem kan men geen duurzame vrede realiseren, wanneer tussen en binnen landen een situatie van onrecht blijft bestaan. Misschien kan in zo’n situatie een wapenstilstand worden bereikt, maar een duurzame vrede kan

1 Comenius, *Engel van de vrede*, 21. Zie Machiavelli, *De heerser*, XXI.

2 Comenius, ‘Pansophisches Sachwörterbuch’, in Comenius, *Allgemeine Beratung* (Hrsg. F. Hofmann, 1970), p. 437.

3 Comenius, *Engel van de vrede*, 4.